

שאלה: מה, לדעתך, מידת ההשתלבות של ספרות יהודי המזרח בארץ בספרות הקנונית, בזרם המרכזי?

תשובה: השתלבות זאת קורית לנגד עינינו, אמנם לאט, אך היא קורית. יש עדיין בעלי גישה מיושנת, מנופחת, מוגבלת ומבוססת על דעות קדומות, שמלכתחילה אטומות אוזניהם מלשמוע קולות מזרחיים חדשים וראויים, והם נוהגים בהם בביטול. לעתים, יש תחושה של התעלמות אטומה, אך כמו בתחומים אחרים, גם שנותיה של זו ספורות. אך יש גם המגלים פתיחות רבה לנושא, ואפילו נוהגים ב"הפליה מתקנת" לעתים, ומתוך אהבת אמת! אסור לנו לא לראות אותם.

ההשתלבות של יהודי המזרח בספרות העברית המודרנית החלה בעיקר לאחר עלייתם לארץ. זהו תהליך ההולך ונמשך, ודורש את המשך הדרוש לו. הן היוצרים שקמו וקמים מקרב יהודי המזרח והן החוקרים והמבקרים המעוניינים בנושא, מביאים לקידום שילוב זה. התמונה הדיספרופורציונאלית תשתנתה במהלך השנים.

חופש הביטוי בארץ הוא נפלא, והחוקרים והיוצרים בתחום יהודי המזרח היום אינם נשמות אילמות, משום בחינה שהיא, הם גם אינם כה בודדים ואינם בבחינת נטע זר, כפי שהיו בשנות החמישים והשישים.

החיים חזקים יותר מעורך פלוני או אלמוני, או כותב היסטוריה של הספרות העברית פלוני או אלמוני. אי אפשר לעצור את היצירה של יהודי המזרח, ובמשך השנים אי אפשר יהיה שלא להכיר בה כחלק חיוני חשוב בחיי הספרות העברית.

שאלה: האם אפשר להבחין בשינויים תוכניים וצורניים בספרות יהודי המזרח בארץ?

תשובה: הדור הראשון מבין היוצרים בעברית מקרב יוצאי המזרח העולים נאבק עם המעבר משפה לשפה. חוויות התשתית שלו היו ארצות המוצא וחבלי הקליטה. הייתה כתיבה בעבודות של מחאה והווי. במהלך הזמן חלק מצבעי ה"לבן-שחור" שאפיינו כתיבה זו הפכו לתפיסה מלאה יותר של ההווה על כל גווניה, הן ביצירות על החיים בארץ והן ביצירות על ארצות המוצא.

ובינתיים קם דור של ילידי הארץ או של אלה שעלו אליה בינקותם. חלק מיוצרי מעוניין, בין השאר, בשורשי הקהילתיים, וחלק מעוניין בהווה העכשווית בלבד, ודבר אין לו עם שורשי אבותיו או עניינו בהם מועט. הדברים נכונים הן על השירה והן הפרוזה.

שאלה: על מה אתה עובד עכשיו?

תשובה: בתוך חודשים אחדים יצא ספרי "אגרות שלמה בכור הוציין", בהוצאת הקיבוץ המאוחד. הרב שלמה בכור הוציין (1843-1892) פרסם למעלה ממאה וחמישים כתבות ומאמרים ב"המגיד", "הלבנון", "הצפירה" ועוד, והם מקור חשוב להבנת חיי היהודים בעיראק, פרס וכורדיסטן בתקופתו, ובכלל זה חיי הרוח והתרבות העברית.

אני כותב ספר באנגלית על היצירה העברית החילונית של יהודי בבל החל במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה ועד היום.

* לב חקק נולד בעיר אק בעירק, בשנת 1951 עלה לישראל עם משפחתו, כיום הוא פרופסור באוניברסיטת קליפורניה

מבוא למהותה של הספרות העברית החדשה בבבל

לב חקק

דבר, נקבל מפה חדשה של תולדות הספרות העברית וניתן בכך תרומה נכבדה למורשת התרבותית היהודית. יש להבחין לא רק במרכזים של הספרות העברית, אלא גם בפריפריות, ויש לחקור ולדעת אם הייתה בהן יצירה עברית ספרותית, ואם כן מהי.

במאותיים וחמישים השנים בקירוב שקדמו לימבצע עזרא ונחמיה חייבו יהודי בבל יותר מאלפיים ומאה שירים ופיוטים. חלק ניכר מהם הושפע משירת ספרד העברית בימי הביניים, רוב השירים הם שירי קודש, ומיעוטם שירי חול.

קשת הנושאים של שירים אלה מגוונת. נמצא שירי דת - שבח לה', שירים לשבת, לחגים ולמועדים, לימי צום ולתקופת הסליחות; שירי ציון; שירי מוסר; שירי הודיה לאישים ובהם מלכים, נדבנים, רבנים ועוד; שירים אחרים שקשורים לאירועים ציבוריים, דוגמת חנוכת בית-כנסת וסיום מסכת, או אישיים דוגמת נישואים, הולדת בן או בת, בית מילה, בר מצווה וחנוכת בית. שוב ושוב נוכל לקרוא שירי

יהודי בבל חיו בבבל בצפיפות יותר מאלפיים וחמש מאות שנה, עד עלייתם ההמונית לארץ בימבצע עזרא ונחמיה בשנים 1950-1951. רוב רובם של יהודי עיראק, 122,000 נפש בקירוב, עלו לישראל בתוך כשנתיים. קהילה זו, שהייתה הוותיקה ביותר בתפוצות הגולה, שימשה כמרכז רוחני-דתי של העם יותר מאלף שנה. בתולדות הספרות העברית החדשה אין יצירתה של קהילה זו נתפשת כשותפה לספרות העברית החדשה.

מטרתה היא להציג יצירה עברית של חול, ספרות יפה, פרי עטם של יהודי בבל, כדי להראות, שיהודי בבל אכן היו שותפים לספרות העברית החדשה.

אם אצליח בכך, ייתכן שהדבר ייתן דחף לחקור את קיומה ואת הישגיה של הספרות העברית החדשה שנכתבה בידי יהודים בארצות אחרות, כולל בארצות המזרח, שכיום אין היצירות העבריות שנכתבו בהן חלק מתולדות הספרות העברית החדשה. ייתכן שבסופו של

הלל, בקשה ותודה לאל, וכן שירי ציון, שירים על אישים מן המקרא, ובייחוד על אלה הקשורים עם יהודי בבל, כמו עזרא הסופר והנביא יחזקאל. ועוד נמצא סוגים שונים של שירת החול העברית (כזו שהתפתחה בספרד בימי הביניים), כמו שירי שבת, קינות, שירי הגות, שירי אהבה ושירי תלונה. נמצא בהם גם שירי מוסר ותוכחה, חידות, שירי ויכוח ועוד.

עניינה של רוב הספרות שנכתבה בעברית בעיראק היה דת והלכה: פירושים למקרא, סידורי תפילה, פיוטים, דרשות, לקט דינים והלכות. אך הייתה גם יצירה ספרותית עברית של חול. נוסף על כך, היו בין יהודי עיראק אנשים ובהם הרב שלמה בכור הוצין וישראל קטאן, שכתבו כתיבה עיתונאית לעיתונים עבריים שיצאו לאור בכמה מקומות, בהם ארצות אירופה וארץ-ישראל - 'החבצלת', 'הלבנון', 'המגיד', 'הצפירה', 'דואר היום' ועוד. אחרים כתבו מעשיות, שירים, פיוטים, ספרי לימוד, וגם סיפורים, מסות ומחזה בעברית.

היוצרים היהודים שכתבו בערבית פנו לקהל הרחב וביקשו את תהילתם בקרב; לעומתם, פנו הכותבים בעברית לקהל מצומצם מאוד. החלטתם לכתוב עברית הייתה החלטה מודעת וערכית. מאחר שהונח שוב ושוב בקרב ההיסטוריונים של הספרות העברית, שלא הייתה ספרות עברית יפה בארצות המזרח (ובהן עיראק) - נמחקה יצירתם מן התודעה הלאומית. על כן, הייתה לי לעיתים תחושה של מי שמקשיב לקריאות היוצרים הללו מן האפלה שאליה הודחקו, הקשבתי לזעקתם להיזכר, להודיע על קיומם, להבטיח שלא יחלפו מן העולם בלי יד ושם, אחרי שהקדישו את חייהם ללשון העברית וליצירה בה.

מקצת השירים והפיוטים האלה יצאו בקובצי שירה של מחבריהם, אחרים פוזרו בספרי קודש שהם כתבו, בספרי פזמונים שנדפסו בבבל, בהודו, בארץ-ישראל, באיטליה ובעוד מדינות. בספרו "שירה ופיוט של יהודי בבל" (ירושלים, תשי"ל) פרסם אברהם בן-יעקב כ-460 שירים ופיוטים, כשליש מן השירים שהיה בידי אב; עשרות מהם פורסמו לראשונה מתוך כתבי יד. הוא צירף מבוא לתולדות כל משורר ומשורר וכמה הארות לשירתו. הספר כולל רשימה של כל השירים והפיוטים של יהודי בבל שבדפוס ובכתבי יד לפי סדר א"ב ומקום הדפסתם של השירים. את השירים ניקדו ופירשו דוד צמח ויוסף טובי.

מאיר בניהו ערך והתקין. הרביתי להתייחס לספר זה, שהקל עלי את כתיבת עבודתי, בהיותו ספר יסוד בתחומי. גם עצם כינוסם של שירים ופיוטים נבחרים בספר אחד, הביאורים שבספר, ובייחוד ההפניות לרמזות המקראיות והאחרות הקולעות יפה לרוח יצירות אלו ומוצגות בשקידה מסורה וברגישות רבה - מהווים מפעל תרבותי חשוב. בן-יעקב עושה בצניעות ובמסירות מלאכת איסוף ואצירה שהייתה בבחינת משימה גדולה ותרומה חשובה לתרבות היהודית. בהקדמה לספר כתב עורכו, מאיר בניהו:

...מיוחדת היא השירה, שחכמי בבל ורבים מהם שלחו ידם בה. מהם שמסורת אבותם בידם, מהם שהלכו בדרכי משוררי ספרד ודבקו במשקל ובשירה של ר' ישראל נגיארה, שלמן תקופת ספרד לא היה כמותו שהשפיע על המשוררים והפייטנים שבמזרח...

היצירה שנתקבצה בספר זה היא של מאתיים וחמישים השנים שקדמו לנו. יש בה כדי ללמד על רציפות היצירה הפיוטית ועל השינויים שחלו בה. מסורת של שירה והשפעות חדרו והגיעו לבגדאד ממשוררי צפת ומקבלת האר"י, משירת איטליה ואף מן השירה העברית החדשה, שגם היא הטביעה עליה חותמה. בעבודה זו נעשה ניסיון לכינוס החומר המפוזר, שעלי-ידי עצם הגשתו, עשוי הוא לקדם את המחקר...

בהקדמתו לאותו ספר הבחין בן-יעקב (עמ' 12-14) בשלוש תקופות בתולדותיה של היצירה הפיוטית בבבל: התקופה הראשונה הייתה תקופה של פייטנים גדולים ונמשכה מראשית הפיוט הקדום עד המחצית הראשונה של המאה הי"ד. התקופה השנייה נמשכה מהמאה הי"ד ועד ראשית המאה הי"ח, אך לא נותר בידינו כמעט דבר מן היצירה הפיוטית של יהודי בבל באותה תקופה.

התקופה השלישית, שבה אני מתרכז, נמשכה יותר ממאתיים שנה, ממחצית הראשונה של המאה הי"ח עד לאמצעה של המאה העשרים. הרבה משוררים היו בבבל בתקופה השלישית הזאת, מהם שיש בידינו שירים במספר רב מיצירתם, ומהם שלא נותרו בידינו אלא פיוטים מועטים או אף פיוט אחד בלבד. רוב המשוררים חיו בבגדאד. יוצרים מעטים נולדו בה והיגרו לארץ-ישראל, להודו, לסין, לארצות-הברית ועוד.

שירתם של יהודי עיראק הושפעה משירת ר' ישראל נגיארה, מהנושאים, מהתכנים ומהצורות של השירה העברית בספרד, וכן מהספרות ומהשירה העברית החדשה. כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ח נמצאה שירה עברית חדשה בעיראק. בחלק ניכר מן המקרים, כמו בשירה של שאול יוסף ודוד צמח, ניכרת השפעת שירת ספרד מבחינה צורנית ותמטית. היו משוררים, ובהם סלימאן מני ואחיו אברהם בן-דוד מני, ששירתם, הושפעה מהשירה העברית החדשה. יש להדגיש, שהשפעתה של שירת ספרד העברית לא קבעה את איכות השירה לכאן ולכאן.

השפעת שירת החול העברית בספרד בימי הביניים על השירה של יהודי עיראק ניכרת. לראשונה, לאחר מאות שנים של שירת קודש התפתחה בספרד בצד שירת הקודש שירת חול, שעסקה במגוון נושאים: יין וחשק, ידידות, תלונה על רקע אישי, תוכחה, גנאי והתפארות, שבת, הגות, קינות ועוד.

שירת יהודי עיראק הושפעה ממשחקי הלשון ומהצורניות, מהסגנון המקראי ובכללו הרמזיות ושיבוצי הפסוקים וחלקי הפסוקים; נוסף על כך, נמצא בחלק משירת יהודי עיראק את השפעות המשקל הספרדי. השירים הספרדיים נחלקו לבתים. בית מוגדר כשורה אחת שמתחלקת לשני חצאים (כל חלק נקרא "צלע"), החצי הראשון (דלת) והשני (סוגר) וביניהם יש רווח. לפעמים, מופיעה הדלת מתחת לסוגר. לעיתים, מתחלק הבית לארבעה רבעים קצרים, הנקראים צלעיות. כל צלע או צלעית מתחלקת לשתיים או לשלוש הברות, וכל חלק נקרא עמוד. הברות שבראשן שווא או חטף נקראות יתד, והברות שאין בראשן שווא או חטף נקראות תנועה. כשמסמנים משקל של שיר, מסמנים כל תנועה בקו מאוזן מעל הברת התנועה, ואת היתד מסמנים בחצי התחתון של מעגל ולאחריו קו. כך, למשל, המשקל המרובה מורכב מיתד ומשתי תנועות.

במסגרת זאת התייחסתי לשירים עבריים שכתבו יהודי עיראק החל בשנת 1735, עד ליוצרים שעלו לארץ והוסיפו לכתוב ברוח כתיבתם בבבל בשנים הראשונות לקום המדינה. לעיתים, הבאתי שיר אחד בלבד מיצירתו של משורר.

יש לזכור, שהספרות העברית, כמו ספרותם של עמים אחרים, כוללת יוצרים שקנו את עולמם בזכות יצירות מעטות בלבד. ידועה גם הטענה, שאין יוצרים גדולים, יש רק יצירות גדולות, שבזכותן נכנסים יוצרים לקנון התרבותי.

כללתי כאן יוצרים מיהודי בבל, שנדדו לארצות אחרות, או עלו לארץ-ישראל לפני קום המדינה. בפרסומים אחרים (ראה: חקק; מורה-חקק) עסקתי ביצירותיהם של יהודי בבל במדינת ישראל, ואין היא נדונה כאן, חוץ מאותם מקרים מעטים שבחרתי בהם להדגיש יצירות של יוצרים, שהוסיפו לכתוב בארץ בעברית בשנותיה

הראשונות של המדינה, בעוד רובה של יצירתם העברית הייתה בבבל. לא כללתי כאן סיפורי עם, יצירות בערבית ויצירות בערבית שנכתבו באותיות עבריות, גם לא סיפורי עם בעברית, אף כי נושאייהם וקהל היעד שלהם היו יהודיים. קהל היעד של סופרים ומשוררים יהודים שכתבו בערבית (מאיר בצרי, אנואר שאול, מוראד מיכאל, יעקב בבלול, שלום דרויש, אברהם יעקב עובדיה, שלום כתב ועוד) - היה של קוראי ערבית בכלל, ואלה היו ברובם מוסלמים.

תחום אחד של היצירה העברית בבבל, שכאמור, אינו עוסק בו, הוא הסיפור העממי של יהודי בבל, בין שבדפוס ובין שבכתבי יד. בין הספרים שנדפסו בערבית בעיראק יש להזכיר בהקשר זה את הלקט שהוציא הרב שלמה בכור חוצין (ראה עליו להלן), שכלל סיפורי עם והופיע בשלושה כרכים: 'מעשים נפלאים', 'מעשים מפוארים' ו'מעשה ניסים' (ראה ביבליוגרפיה). סיפורים עממיים לוקטו גם מספריו של הרב יוסף חיים (ראה להלן): 'נפלאים מעשיך' ו'משל ונמשל' (ראה ביבליוגרפיה). נוי, בן-יעקב, בן-עמאר, לניאדו, מועלם-דרור ואחרים אספו בישראל סיפורי עם של יהודי בבל. רשימה של ספרים שנדפסו על-ידי יוצאי עיראק, ובהם גם יצירות עממיות, ושל קבצים של סיפורי עם של יהודי עיראק שיצאו לאור בישראל נמצאת במבוא של יצחק אבישור לספרה של הדה יזון (עמ' 17-26). בשני כרכי 'הסיפור העממי של יהודי עיראק' הציג יצחק אבישור, החוקר החשוב של יהודי בבל ותרבותם, מבחר מעניין מאוד של סיפורי עם שמקורם בכתבי יד.

התרכזתי כאן בעיקר ביצירת החול העברית של יהודי בבל. אף כי נמצא שירים, שאפשר לסווגם כשירי חול וכשירי קודש כאחד, נבחין בדרך-כלל בין שירי קודש ובין שירי חול על-פי ההבדלים בצורה ובסגנון, בסוגים ובייעוד, בהלך הרוח ובעמדת הדובר בשיר (פגיס, שירת החול, עמ' 22-24). שירת קודש היא שירה ליטורגית, שהשתמשו בה בתפילה - בפיוטים ובסליחות; שירת חול היא שירה שאינה ליטורגית. ואולם, יש לזכור, שיהודי בבל היו בעלי אמונה דתית עמוקה, ועל כן רגשות דתיים ורעיונות מן התפילה היו חלק מכל יצירה ספרותית שלהם. עובדה זו יצרה קרבה בין שני הסוגים.

רוב השירים שבהם בחרתי התחומים סדורים למדי, מה גם שאפשר להיעזר ביעד השירים, כדי להבחין בין שני הסוגים: שירת החול היא שירה לשמה, ואילו שירת הקודש היא שירה שיעודה הוא לגוון וללוות את התפילה, שירה ששייכת לציבור ולא ליחיד (ראה: שילוח, המסורת המוזיקלית). שירת החול הייתה כפופה לכללי הפואטיקה של זמנה מבחינת מבנה (הקדמה, מעבר, גוף השיר), ציורים, מוטיבים, סוגים, משקל; שירת הקודש לא הייתה כפופה לכללים אלה. שירי חול לא היו תלויים בטקסט חיצוני קבוע ועמדו בפני עצמם, ואילו בשירי קודש נרמז מקום שילובם בתפילה. נושאי שירת הקודש והלך הרוח בה שונים מאלה של שירת החול, וכך נוכל להבחין בין שירי מוסר ושירי הגות של חול ובין סליחות, למשל.

ההיו צינורות מגע בין ספרותנו החדשה באירופה ליהודי בבל? אם כן, מהם? ההיו בשות יהודי בבל הכלים לספוג התפתחויות חדשות בספרותנו? יהודי בבל נסעו לארצות אחרות ויהודים מארצות אחרות באו לבקר ואף לעבוד בבבל לתקופות מסוימות. יהודי בבל נהגו להזמין מאירופה ומארץ-ישראל מורים מומחים בכל מיני תחומים, ובהם מורים לעברית. כפי שנראה בכמה הקשרים בהמשך, היו יהודי בבל קשורים בדרך זו או אחרת לכתבי העת העבריים שיצאו באירופה ובארץ-ישראל כמנויים, כעיתונאים-מדווחים, ככותבי מאמרים בתחום ההלכה ובתחומים אחרים, והם אף פרסמו שם יצירות ספרותיות. כתיבת עת עבריים הגיעו לעיראק, הייתה שם שכבה תרבותית של פעילים, מעוניינים, תורמי כספים ותורמי יצירות לכתבי העת, שהתעניינו בפרסומים העבריים ותרמו להם כספים ויצירות. נוסף על כך, הוציאו יהודי בבל לאור בעצמם, בתקופות

שונות, בטאונים עבריים, ששימשו גם כמקור מידע בענייני הקהילה וגם פורסמו בהם דברי ספרות. צינור מגע אחר היה בתי-הספר המודרניים שחדרו לעיראק, ודרכם הופצו לימודי חול ושפות זרות, שגששו בין יהודי בבל לעולם המערב.

במחקרו המאלף והמנומק על ניצניה של תנועת ההשכלה העברית במרוקו, בסוף המאה הייט, כתב יוסף שטרית (ראה: שטרית, מודעות), כי '...ראשיתה של ההתארגנות הציונית במרוקו בתחילת המאה הכי התרחשה בקרב אותם חוגים משכיליים וקוראי העיתונות העברית...'. (שם, עמ' 132). קביעה כזאת נראית לי נכונה גם ליהודי בבל. נמצא השפעה של רוח ורעיונות משכיליים גם בקרב יוצרים הנזכרים בספר זה - בהם הרב יוסף חיים, שאול יוסף, אהרן ששון, הרב מנשה סלמאן שהרבאני, שלמה יצחק נסים, שלמה צאלח שלמה, הרב שלמה בכור חוצין, הרב סלימאן מני, עזרא חזד - וכן הנזכרים בדפי 'דרך החלוץ'.

יצחק אבישור תיאר (ראה ביבליוגרפיה) ונימק מצב של ישידוד מערכות ספרותיות ותמורות לשוניות בקרב יהודי עיראק בעת החדשה (1750-1950), שכללה ספרות יפה, ספרות הלכה, מדרש, נסתר, פרשנות טקסטית ועוד. תמורות אלו ניכרות בספרות היהודית שנכתבה בערבית-יהודית ובעברית, וכן במעמדה של הערבית הספרותית.

אבישור מחלק את התקופה הזאת לשלוש תקופות משנה: א) מאמצע המאה הייט עד אמצע המאה הייט; ב) מאמצע המאה הייט עד סופה; ג) מתחילת המאה העשרים עד אמצעה. בתקופה הראשונה נכתבה בעיראק ספרות יהודית בערבית-יהודית ובעברית. בעברית נכתבה ספרות רבנית - הלכה, מוסר, מדרשים, פיוט. כן עסקו בשרח התני"ך (תרגום התני"ך לערבית-יהודית) אלה היו סוגים ספרותיים קנוניים, ששלטו בהם צורכי הדת. בתחום ספרי ההלכה בלט הרב צדקה חוצין. בתחום ספרי המוסר בלט הרב ששון מרדכי.

בתחום הפיוט בלטו הרב צאלח מצליח, הרב עבדאללה בן כציר חנין, הרב עזרא הבבלי, הרב ששון מרדכי (ראה להלן). בצד שירה זו כתבו בערבית-יהודית, וכן היו סיפורי מוסר. הספרות הלא קנונית הייתה בערבית-יהודית,

מוצאה היה במסורת שבעל-פה, והיא כללה אגדות, סיפורים, שירים ופתגמים. בתקופה השנייה פרחו הספרות היהודית בעיראק בעברית ובערבית-יהודית. בתחום הספרות הרבנית קמו הרב עבדאללה סומך, הרב יוסף חיים, הרב שלמה בכור חוצין והרב שלמה תווינה. נוסף על הסוגים שבהם כתבו בתקופות הקודמות, כתבו בתקופה זו ספרות הנסתר, פרשנות למקרא ולתפילות, תרגום ספרות עברית לערבית-יהודית וכתבו כתיבה עיתונאית.

בתקופה זו כתבו גם ספרות מוסר ופיוטים. משה מזרחי הוציא את העיתון 'הדובר' (ראה להלן). גם הספרות בערבית-יהודית ידעה שגשוג. הרב שלמה תווינה תרגם מעברית לערבית-יהודית עשרות יצירות עבריות מקוריות או מתורגמות לעברית והזפסין בבית הדפוס שלו בכלכתה - בהן 'אהבת ציון' לאברהם מאפו, 'ספר צדיק נושע' ו'ספר צדיק ונשגב' ללודוויג פיליפסון, 'מסתרי פריז' לאיזין סיי, ועוד. בתקופה השלישית תפסה הערבית הספרותית מקום מרכזי בספרות ובעיתונות ודחקה את העברית והערבית-היהודית לשוליים בקרב יהודי עיראק. ספרות ההלכה, המוסר והפיוט נדחקו, ונשארו הפרשנות והפירושים למקרא ולטקסטים ליטורגיים. הבולטים בתחומים אלה היו הרב שמעון אגסי, הרב יהודה פתייה והרב מנשה סלמאן שהרבני. אבישור עומד על התמורות החברתיות והתרבותיות שגרמו לכך, בהן השתלטות של היועז הגשמי, ובו הגבירים העשירים, על היועז הרוחני, ובו החכמים (ראה להלן); התגברות החינוך החילוני על הדתי; התרבות בתי הדפוס בערבית; מעמדו של

הלהג הערבי של יהודי בגדאד ירד, וקרנה של הערבית הספרותית עלה: הסופרים, המשוררים והעיתונאים היהודים כתבו בה בצד הכתיבה בצרפתית ובאנגלית.

מתיאור מוסדות החינוך היהודים בעיראק יעלה, כי לימוד העברית היה חלק חשוב בהם. ראה זה פלא: יישובים יהודיים גדולים מאוד מצמיחים היום אך מעט מאוד יוצרים של ספרות יפה בעברית, על-אף שהתנאים החיצוניים לצמיחה כזאת היו נוחים לאין ערוך מאלה שבעיראק. כך, למשל, עם חלוף הדור של היהודים שהגיעו לאמריקה ממזרח-אירופה, הייתה היצירה העברית המקורית באמריקה, חוץ מכמה יוצאים מן הכלל, לעניינם של ישראלים שהיגרו לאמריקה (חקק), על שירה עברית וסיפורת עברית באמריקה (היום), ואילו הקהילה היהודית בעיראק, בתנאים קשים לאין ערוך, הצמיחה מקרבה יוצרים בעלי שיעור קומה, ידיעת העברית שלהם, על דקויותיה, הייתה מופלגת ומפליאה. הבנת הקונוטציות המורכבות של לשונם מציבה אתגר לפני הקורא. אף כי תכופות היצירה שלהם סכמטית מבחינת כליה, מקפידה על קביעות ושיטתיות בחריזה, בבתים, במשקל וכד', הרי השון, גם כאשר היא בהירה ומובנת, מחייבת קריאה שניה ושלישית; הסיבה לכך היא היותה טבועה ואחוזה במקורות היהודיים, שיוצרים אלה הכירו לפני ולפנים. אין רגש ומחשבה דקים שלא יכלו לבטא בעברית, כאשר שליטתם המורכבת והאינטליגנטית באוצר המילים שהיה קיים ובמקורות, פצו על כך שהעברית של תקופתם הייתה מצומצמת יותר מהעברית הישראלית. כאשר מעריכים את ספרותם החדשה של יהודי בבל, יש לזכור, שמדובר אך באחת מקהילות היהודים בארצות-האסלאם, שלא עלתה בשיאה בעיראק על 130,000 נפש.

כיצד נעריך את היצירה העברית החדשה של יהודי בבל? שאלה שווה לזו שואל פגיש על שירת החול העברית בספרד בימי הביניים (שירת החול, עמ' 25-34). המוקדמים ביוצרים הנזכרים בספר זה הושפעו משירה זו. אם נחפש את הפואטיקה של השירה של יהודי בבל, היא זהה לזו של השירה העברית בספרד בימי הביניים בחלק ניכר מן המקרים. לאחר-מכן, הושפעה שירתם מהשירה העברית החדשה, שהגיעה אליהם דרך צינורות המגע שהזכרנו לעיל, ובהם כתיבי עת וספרים שיצאו באירופה ובארץ-ישראל. האם נשפוט שירה זו בקנה מידה יחסי-היסטורי, על-פי כללי תורת השיר בתקופת הכתיבה? או שמא בקני מידה של זמננו, מתוך התרכזות ביצירה עצמה בלבד והתעלמות מהפואטיקה של ימי הביניים וממידע היסטורי-בלשני. בחרתי בגישה הממזגת בין קני המידה של שירה זו לקני המידה שלנו. כך, למשל, בניית השירים עלינו להתחשב במבנה היבטי השירי בשירים אלה, שהלכו בעקבות השירה הספרדית כפי שהם הגדירוהו: טור שקול, מחולק סימטרית לשני חלקים, הראשון 'דלתי' והשני 'סוגרי'. עם זאת, נוכל להעריך את ההישג האסתטי בו כראות עינינו.

יש להדגיש, שההשפעה של שירת ספרד העברית אינה עושה כשלעצמה שירה זו לארכאית. השימוש בסכמות שיריות של מבנה בית, משקל וחריזה שיטתית אינו קובע את איכות השירה לכאן ולכאן, בין ששיטתיות זו הולכת בעקבות שירת ימי הביניים ובין שאינה עושה זאת. כתיבה בעקבות התמטיקה והפואטיקה של שירת ספרד העברית בימי הביניים בשירתנו המודרנית, כפי שעשו, למשל, אמנון שמוש ורצון הלוי, לא נחשבה, בצדק, כשלעצמה סיבה לכיטול ההישגים האומנותיים של השירה המודרנית, להפך, פנייה זו אל צורות מן העבר עוררה עניין מיוחד, וההישג הוערך לפי היצירה עצמה.

מלבד לשירים של יהודי בבל, התייחסתי לתחום הפרוזה, ובכלל זה לאיגרת של הרב יעקב חיים (בן הרב יוסף חיים), לסיפור הקצר ורשימות של הרב סלימאן מני, ולבטאונים עבריים אחדים: 'הדובר', 'ישורון', 'שמשי' ו'דרך החלוצי', שבהם פורסמו גם רשימות, סיפורים

ומחזה. עמדתי איננה שכל מה שהצגתי הגיע להישג של יצירת ספרות, אך הוא עדות לרצף ולמגוון של התרבות הלשונית העברית בעיראק. הדגמתי גם כתיבה עיתונאית עברית.

[ובכל זאת] ניצני יצירתם של יהודי בבל בתחום הספרות העברית החדשה הם בעיקר בתחום השירה.

התמונה העולה לפנינו יכולה להתגבש, אפוא, בשל קיומם של מאות ספרים עבריים שיצאו בעיראק, וכן חוסרות וכתבי יד. תכופות נכללו שירים אחדים בספר שעניינו דתי; פעמים אחדות נאספו שיריהם של משוררים אחדים בקובץ אחד; היו משוררים ששיריהם יצאו בקובץ נפרד; לעיתים, היו הפרסומים בכתבי עת, ותכופות נצאו החומר בכתבי יד. לא כל יצירתם של יהודי בבל ידועה לנו, אפילו לא כל יצירה שנדפסה, ואין כאן יומרה למחקר 'סופי ושלם' - הכל בבחינת 'יאידך זיל גמור'.

אינני מתכוון להיכנס כאן לעובי הקורה באשר לראשיתה של הספרות העברית החדשה; על נושא זה כתבו והתפלמסו חוקרים רבים, בהם יוסף קלוזנר (היסטוריה, א', עמ' 29), פ' לחובר (ראה: לחובר א', עמ' 1), ח'ני שפירא (ראה: שפירא, עמ' 3), ברוך קורצווייל (עמ' 44), שמעון הלקין (עמ' 5), דב סדן (ראה: סדן), א' שאנן (ראה: שאנן, א', עמ' 13-19), יצחק זילברשלג (ראה: זילברשלג, עמ' X-VII), אברהם הולץ (ראה: הולץ), גרשון שקד (א', עמ' 25-27) וחוקרים אחרים. הספרות העברית החדשה של יהודי עיראק כוללת יצירות שיכולות לעמוד במבחניהם של קלוזנר, לחובר, הלקין וחוקרים אחרים.

בהגדרת למיניהן של החוקרים אין בסיס שיש בו כדי לנמק מדוע לא נכללו יצירות יהודי המזרח בהיסטוריה של הספרות העברית החדשה. ספרות החול של יהודי עיראק לא ביקשה לקעקע את המסורת, לא חתרה לאבד את האל הפרסונלי, ועולמה לא התרוקן מהקדושה האלוהית; יהודי עיראק יצרו יצירות חדשות, שמתבטאת בהן חתירה להישגים אסתטיים, בין שנושאייהם בתחום היחיד ובין שנושאייהם לאומיים. הרצון למתוח קו ברור של זמן ומקום, לאמור שמאותו קו ואילך מתחילה הספרות העברית החדשה - הוא להטוט אינטלקטואלי מעיקרו, שדינו להיכשל עקב היעדרו של יוצר-און משנה תרבות, שגורם למתיחת קו כזה. אף אם יתגלה שאין לערער על המרכזים של הספרות העברית, אין להתעלם מיצירות בפרופוריות.

אציג כאן מבחר יצירות וניצני יצירות תוך כדי עיון בהן, בלי להתנתק מן השאלה של הערכה של היצירות בקני מידה אסתטיים. המטרה היא להציג את היצירות, ומתוך כך להסיק, שצריך לראות במידה זו או אחרת את היצירה הספרותית של יהודי בבל כחלק מתולדות הספרות העברית החדשה, לא רק בגלל התמטיקה שלה, אלא בדרך-כלל גם בגלל הישגה האסתטי. עבודות דומות צריכות להיעשות על יצירתם של היהודים בכל הארצות, כפי שעשו, למשל, עבודות חלוציות בתחום הספרות העברית בצפון-אפריקה על-ידי חוקרים חשובים ובניהם ברתקוה, זעפרני, חזן, שרף, שיטרית ויהלום (ראה ביבליוגרפיה). ידוע קיומם של מרכזים שונים של הספרות העברית החדשה לתקופותיהם: איטליה והולנד (משנות העשרים עד שנות השבעים של המאה הי"ח); אחר כך גרמניה; אוסטריה (גליציה) מראשית המאה הי"ט עד 1840; פולין, ליטא ואוקראינה מאז עד 1917 ומאז בארץ. כוונתי איננה לערער על קיום מרכזים, אלא להדגים את יצירות אחת הפרופוריות, שהתעלמו מחלקה בספרות העברית החדשה. כל מרכז הוא עיקר, אך אין לו קיום ככזה בלי שיהיו סביבו מקומות אחרים, ורק מחקר ההישגים הספרותיים בהם יכול להצדיק הגיונית את 'מרכזיותו' של מקום זה או אחר.